

УСХОДНЕСЛАВЯНСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫІ ГАНДЛЮ Ў БЕЛАРУСІ (ДРУГАЯ ПАЛОВА XVIII – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIX ст.)

Лютая, А. Э. Усходнеславянская гістарыяграфія гісторыі гандлю ў Беларусі (другая палова XVIII – першая палова XIX ст.) / А. Э. Лютая // Весці БДПУ. Сер. 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. – 2014. – № 4. – С. 21–25.

Ключевые слова: буржуазныя адносіны, феадалізм, гандлёвы капітал, сацыяльна-эканамічныя працэсы.

Зараджэнне буржуазных адносін у Беларусі ў перыяд позняга феадалізму і фарміраванне новых класаў капіталістычнага грамадства – самыя актуальныя і да канца не даследаваныя праблемы ў айчынай гістарыяграфіі. Яны ўключаюць шэраг агульна-тэарэтычных і канкрэтна-гістарычных пытанняў, якія звязаны з асаблівасцямі сацыяльна-эканамічных працэсаў у Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст., што абумовілі працэс генезісу капіталізму ў рамках феадальнай эпохі.

У дарэвалюцыйнай і савецкай гістарыяграфіі праблемы ролі і месца гандлю Беларусі ў працэсе генезісу капіталізму комплексна не даследаваліся. Ніхто з навукоўцаў, у тым ліку і сучасных, не звязвалі развіццё гандлю і фарміраванне купецкага саслоўя з гэтым працэсам у перыяд позняга феадалізму. Яны лічылі, што генезіс капіталізму і эвалюцыя купецкага саслоўя працякалі паралельна. У буржуазнай гістарыяграфіі зараджэнне і развіццё капіталізму разглядалася галоўным чынам як роля гандлёвага капіталу на першай стадыі развіцця новых грамадскіх адносін, якая потым змяняецца прамысловым капіталам. Але гэта было характэрна толькі для прац па гісторыі гандлю і абагульняючых даследаванняў па гісторыі Расійскай імперыі, у тым ліку і па гісторыі Беларусі [23; 25–27; 49].

У буржуазнай гістарыяграфіі зараджэння і развіцця капіталізму ў Расіі і яе асобных рэгіёнах звярталася шмат увагі на ролю гандлёвага капіталу як першай стадыі капіталізму, якая потым змянілася прамысловым капіталам. У перыяд гандлёвага капіталізму буржуазная гістарыяграфія ўключала зараджэнне і развіццё буйной (галоўным чынам мануфактурнай) прамысловасці ў Расіі да канца XVIII ст., а з’яўленне буйной капіталістычнай прамысловай вытворчасці адносіла да першай паловы XIX ст. [23; 34; 48].

Значны ўклад у распрацоўку праблемы ролі гандлю ў развіцці буржуазных адносін унёс М.М. Пакроўскі, погляды якога на гісторыю Расіі XVI–XIX стст. склаліся ў асноўным у дарэвалюцыйны перыяд. Крытыкуючы погляды буржуазных гісторыкаў, М.М. Пакроўскі сам апынуўся пад моцным уплывам буржуазнай гістарыяграфіі. Пры разглядзе пытання аб гандлёвым капітале ён лічыў яго галоўным фактарам эканамічнага і сацыяльнага развіцця Расіі з XVI ст. і да канца XIX ст. Стрыжнем рускай гісторыі лічыў барацьбу

паміж гандлёвым і прамысловым капіталам [43, с. 10], адносячы пачатак развіцця апошняга да XVIII ст. На думку М.М. Пакроўскага, гандлёвы капіталізм вызначаў знешнюю і ўнутраную палітыку Пятра I. Унутраная палітыка вызначалася інтарэсамі гандлёвай буржуазіі.

У абагульняючай працы “Руская гісторыя ад старажытнейшых часоў” М.М. Пакроўскі аналізаваў стан і характар унутранага рынку, наяўнасць свабодных рабочых рук у плане вывучэння прадпасылак стварэння буйной прамысловасці [40, с. 560]. Разглядаючы эканоміку Расіі другой паловы XVIII ст., ён даследаваў пытанні распаду феадальнай вёскі, землеўладальніцкага і неземеўладальніцкага адходу, першапачатковага назапашвання, адзначаў, што ў пачатку XIX ст. памешчыцкая гаспадарка была таксама ўцягнута ў таварна-грашовыя адносіны [41, с. 83].

У гістарыяграфічнай літаратуры часта адзначаюць абсалютызацыю ролі гандлёвага капіталу ў эканамічным жыцці Расіі, характэрную для работ М.М. Пакроўскага, яго погляды на фарміраванне савецкай гістарычнай навукі. Калі Г.В. Пляханаў і М.М. Пакроўскі паказалі, што Расія ўступіла на капіталістычны шлях, то У.І. Ленін прааналізаваў пытанне аб шляхах і ўмовах узнікнення і развіцця капіталістычнага ладу ў Расіі і яе асобных рэгіёнах.

Палемізуючы з М. Міхайлоўскім, У.І. Ленін піша, што “новы перыяд рускай гісторыі (прыкладна з XVII ст.) характарызуецца сапраўды фактычным зліццём... вобласцей, зямель і княстваў у адно цэлае. Зліццё гэта выклікана было не разавымі сувязямі, паважаны г. Міхайлоўскі, і нават не іх працягам і абагульненнем і яно выклікалася ўзмацніўшымся абменам паміж вобласцямі, паступова растуць таварным абаротам, канцэнтраваннем невялікіх мясцовых рынкаў у адзін усерасійскі рынак. Паколькі кіраўнікі і гаспадары гэтага працэсу былі капіталісты-купцы, то стварэнне гэтых нацыянальных сувязей было не чым іншым, як стварэнне сувязей буржуазных” [28, с. 153–154]. Дадзеная цытата прыводзіцца поўнаасцю, таму што амаль стагоддзе гісторыкі неадназначна трактуюць гэту думку, літаральна разумеючы палемічную фразу У.І. Леніна, накіраваную супраць сцвярджэння М.М. Міхайлоўскага аб тым, што нацыянальныя сувязі з’яўляюцца працягам і абагульненнем сувязей родавых.

У 20-х гг. пануючым быў пункт гледжання М.М. Пакроўскага. У працах, выдадзеных пасля 1917 г. [40], ён паўтарае сваю версію зараджэння і развіцця капіталізму ў Расіі, гэтак жа перабольшваючы ролю гандлёвага капіталу. Сацыяльна-эканамічныя карані палітычнага развіцця Расіі былі падменены ім роляй і значэннем гандлю [42].

Вялікае значэнне для вывучэння праблемы генезісу капіталізму мела дыскусія аб грамадска-палітычных фармацыях канца 20-х – пачатку 30-х гг. С.М. Дуброўскі ўпершыню раскрытыкаваў канцэпцыю “гандлёвага капіталізму”, адзначаючы, што гандлёвы капітал не ўтварае асобнага спосабу вытворчасці, асаблівай грамадска-эканамічнай фармацыі [14, с. 38]. Але для яго канцэпцыі была характэрна іншая памылка: развіццё таварна-грошавых адносін у перыяд позняга феадалізму ён тлумачыў з’яўленнем новай фармацыі – прыгонніцтва, асноўнымі прыкметамі якога былі прыгонная гаспадарка і паншчынная мануфактура [14, с. 57].

Удзельнікі канферэнцыі імкнуліся вырашаць спрэчныя праблемы, аднак прыскі да агульнай думкі яны так і не здолелі. Адмовіўшыся ад разумення гандлёвага капіталізму як асобнай грамадска-эканамічнай фармацыі, П. Андрэеў, Г. Зейдэль, А. Кудраўцаў, А. Лідак змагаліся за захаванне самога тэрміна для вызначэння пераходнага перыяду як першай фазы развіцця капіталізму, за прызнанне вызначальнай ролі гандлёвага капіталу ў гістарычным развіцці Расіі ў XVI–XVII стст. [2; 47].

Далейшае паступовае развіццё феадалізму ў XVI–XVIII стст. гісторыкі тлумачылі павольнымі тэмпамі росту таварна-грашовых адносін у Расіі.

Украінскі гісторык В. Дуброўскі выступіў супраць тэзіса аб вяласці ўкраінскага гандлёвага капіталу і ўкраінскай прамысловасці. Украінскі гандлёвы капітал “імкнуўся і пераўтвараўся ў прамысловы адначасова і ў тых жа формах, як у Заходняй Еўропе і ў Расіі” [15, с. 7]. Відавочна, што гісторыкі імкнуцца стварыць так званую “прыярытэтную” тэорыю, даказаць, што развіццё капіталізму ў нацыянальных раёнах не адрознівалася ад агульнарасійскага, а агульнарасійскае – ад заходнееўрапейскага, адсюль і жаданне знайсці вытокі буржуазных адносін як мага глыбей, тэмпы яго развіцця паказаць высокімі, падчас нават сказаць для гэтага фактычны матэрыял.

Для беларускай гістарыяграфіі 20–30-х гг. характэрна большая цікавасць для аграрнай гісторыі. Выдатнай з’явай у гэты перыяд былі работы У.І. Пічэты. Ён лічыў, што вядучай тэндэнцыяй сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі і ў эпоху гандлёвага капіталу з’яўляецца рост феадальных адносін, што было абумоўлена эвалюцыяй “сельскай гаспадаркі наогул і памешчыцкай у прыватнасці” [39, с. 99]. Тым самым У.І. Пічэта не атаясамлівае працэс генезісу капіталізму з развіццём гандлёвага капіталу.

Падтрымліваў тэорыю “гандлёвага капіталізму” і М.В. Доўнар-Запольскі, які лічыў, што XVIII ст. у Беларусі – гэта перыяд упадку эканомікі. Толькі пасля далучэння да Расійскай імперыі ў канцы гэтага стагоддзя былі створаны “лепшыя ўмовы для гаспадарчага жыцця краіны” [13, с. 66]. Пераход да таварна-грашовых адносін, на думку аўтара, уплываў на характар сацыяльна-эканамічнай структуры Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XVI–XVIII стст. [13, с. 52–53].

Падобнай думкі прытрымліваўся беларускі гісторык К.І. Кернажыцкі, які кваліфікаваў другую палову XVIII ст. у гісторыі Беларусі як якаясна новы этап развіцця феадальных адносін. Ён, па меркаванні аўтара, характарызуе пераход ад натуральнай да таварна-грашовай гаспадаркі, назапашваннем капіталу. Арэндатары памешчыцкіх гаспадарак і купецтва з’яўляліся капіталістамі таго часу [21, с. 37, 43, 83–84, 91].

В.М. Якаўцэўскі выступіў супраць пануючага пункту гледжання аб раннім этапе генезісу капіталізму ў XVI–XVII стст. Ён адзначаў, што буржуазныя элементы зараджаліся значна пазней і фарміраванне купецкага капіталу ў феадальнай дзяржаве яшчэ не сведчыла аб генезісе капіталізму [57, с. 11, 48, 51].

Вялікае значэнне для даследавання дадзенай праблемы мелі навуковыя працы па эканоміцы Расійскай імперыі і яе асобных рэгіёнаў [18; 32; 38; 50; 51]. З’явіліся першыя даследаванні пра сацыяльныя працэсы, якія праходзілі ў гарадах і мястэчках у перыяд позняга феадалізму [45]. Б.Б. Кафенгаўз адзначаў нераўнамернасць сацыяльна-эканамічнага развіцця асобных рэгіёнаў Расійскай імперыі і прапанаваў тэрытарыяльна-гістарычны падыход даследавання праблемы генезісу капіталізму [20, с. 5, 9], а І.Р. Шульга звязаў працэс зараджэння і развіцця капіталізму ва Украіне з развіццём гандлю [56].

У першай палове 60-х гадоў XX ст. разгарнулася дыскусія пра ролю купецкага капіталу ў прамысловай вытворчасці і яго развіцці, асаблівасцях, характары ў асобных рэгіёнах Расійскай імперыі. Даследчыкі спрабавалі высветліць: як і ў якіх формах вызначаецца сувязь паміж сферай вытворчасці і сферай абмену; па якой ступені развіцця рыначных адносін можна сцвярджаць аб узроўні развіцця буржуазных адносін у эканоміцы [8; 9].

Пры падвядзенні вынікаў дыскусіі А.М. Чыстазвонаў крытыкаваў супярэчлівыя погляды і падыходы да пытання значэння і ролі купецка-ліхвярскага капіталу ў сацыяльна-эканамічным развіцці таго ці іншага рэгіёну [53, с. 453–457].

Даследаванні прамысловай вытворчасці ў Беларусі, росту гарадоў і развіцця гандлю А.П. Грыцкевічам, А.П. Ігнаценкам, В.І. Мялешкам даказалі, што ў XVIII ст. ідзе паступовае развіццё таварна-грашовых адносін і ажыўленне эканамічных сувязей паміж горадам і вёскай [11; 12; 16; 37]. Эканамічнае развіццё Віцебска ў XVIII – першай палове XIX ст. даследавана ў манаграфіі Ф.І. Адашчыка [1].

Вывучэнне гісторыі асобных гарадоў у перыяд позняга феадалізму, з’яўленне новых крыніц дазволілі В.У. Чапко ў першым томе пяцітомнага выдання “Гісторыя Беларускай ССР” даць характарыстыку сацыяльна-эканамічнага развіцця гарадоў Беларусі ў першай палове XIX ст. У главе “Эканоміка ў першай палове XIX ст.” аўтар разглядае новыя з’явы ў сацыяльным і эканамічным жыцці – рост колькасці і змяненне сацыяльнага складу насельніцтва, арганізацыя рамеснай і мануфактурнай вытворчасці, стан знешняга і ўнутранага рынку ў Беларусі [10, с. 479–508].

Гэтыя ж пытанні асвятляюцца і ў манаграфіі В.У. Чапко, дзе асабліваю ўвагу аўтар надае перыяду крызісу феадальных адносін (30–50-я гг. XIX ст.). У манаграфіі разглядаюцца прычыны росту колькасці рамеснікаў і іх размеркаванне па спецыяльнасцях, таварнасць рамеснай і мануфактурнай вытворчасці, змяненні колькасці купецтва гарадоў, накіраванасць і характар іх знешняга і ўнутранага гандлю [52].

А.Ф. Вішнеўскі і А.М. Люты разглядалі пытанні развіцця гандлю, фарміравання купецкага саслоўя ў гарадах і мястэчках Беларусі ў перыяд позняга феадалізму [6; 7; 31]. Закранаў пытанні развіцця гандлю і М.Ф. Болбас [5], але, як справядліва адзначаюць аўтары вучэбнага дапаможніка “Гістарыяграфія БССР. Эпоха феадалізму” З.Ю. Капыскі і В.У. Чапко, спроба М.Ф. Болбаса асвятліць шырокае кола пытанняў (умовы эканамічнага развіцця

Беларусі, значэнне далучэння Беларусі да Расійскай імперыі, паляпшэнне шляхоў зносін, развіццё гандлю, змяненні колькаснага, сацыяльнага і нацыянальнага складу насельніцтва, рамесная і мануфактурная вытворчасць і інш.) у рамках адной главы прывяла да таго, што аўтар толькі закрануў шэраг складаных бакоў даследуемай праблемы, а высновы нічым не адрозніваюцца ад тых, якія зроблены ў выданні “Гісторыя БССР” [24, с. 118]. Такі падыход прывёў аўтара да спрошчанага разумення і тлумачэння працэсу разлажэння і крызісу феадальных адносін і прыгоннай сістэмы, а таксама генезісу капіталізму, павярхоўным і спрэчным высновам і характарыстыкам [5, с. 34, 35, 38, 41].

Разглядаючы пытанне аб развіцці гандлю ў Беларусі, аўтар робіць выснову, што к сярэдзіне XIX ст. налічвалася шмат буйных кірмашоў [5, с. 34]. Але архіўныя крыніцы сведчаць пра тое, што ў гэты час назіралася не толькі скарачэнне іх колькасці, але і аб’ём гандлёвых абаротаў [31, с. 104–106]. Табліцы, якія склаў М.Ф. Болбас, надрукаваны без спасылак на крыніцы, таму ніхто не гарантуе іх дакладнасць, у тым ліку і сам аўтар [5, с. 240–255].

У апошнія гады айчынных гісторыкі больш увагі сталі надаваць пытанням фарміравання нацыянальнага рынку і ролі купецтва ў гэтым працэсе [6; 29; 55].

В.В. Швед здолеў дастаткова ўпэўнена даказаць, што ў даследуемы перыяд зарадзіліся і паступова развіваліся буржуазныя адносіны ў галіне гандлю і сацыяльных працэсаў, якія працякалі ў перыяд позняга феадалізму ў купецкім саслоўі, што праявілася ў эвалюцыі кірмашоў у стацыянарныя формы гандлю, у росце колькасці гандлюючых, павелічэнні таварнасці вытворчасці [55].

Але цяжка пагадзіцца з высновамі В.В. Шведа, што большасць рамеснікаў Беларусі працавалі на рынках, а адной з асноўных крыніц папаўнення гарадскога насельніцтва (у тым ліку і тых, хто займаўся гандлем) былі сяляне перыяду крызісу феадальных адносін [55, с. 9–14]. Феадальна-прыгонніцкі характар вядзення сельскай гаспадаркі ў Беларусі перашкаджаў перасяленню сялян у гарады для заняткаў промысламі, рамяством і гандлем. Так, у перыяд з 1830 па 1839 г. архіўныя крыніцы даюць звесткі толькі аб 32 выпадках пераходу сялян у мяшчанскае і купецкае саслоўі. Адной з асноўных крыніц папаўнення гэтых катэгорый гарадскога насельніцтва ў беларускіх губернях, якія ўваходзілі ў “мяжу яўрэйскай аселасці”, было гвалтоўнае перасяленне царскімі ўладамі яўрэяў з сельскай мясцовасці ў гарады і мястэчкі [30].

У 90-я гады XX ст. і ў пачатку XXI ст. было выдадзена некалькі прац аб развіцці гандлю і купецкага саслоўя ў Беларусі ў перыяд позняга феадалізму [4; 33; 46; 54].

М.М. Шаўчэня, напрыклад, справядліва адзначае, што ў галіне гандлёвых адносін палітыка расійскага самадзяржаўя характарызавалася саслоўным прынцыпам, які быў пакладзены ў аснову гандлёвага заканадаўства і зведаў у даследуемы перыяд некаторых змяненняў, абумоўленых новымі з’явамі ў сацыяльна-эканамічным жыцці рэгіёну. Ва ўмовах развіцця гандлёва-грашовых адносін улады Расійскай імперыі былі вымушаны зрабіць некаторыя змяненні ў

эканамічнай палітыцы: дазволіць актыўна ўключыцца ў гандлёвы працэс не толькі мяшчанам, але дваранам і сялянам. Аўтар нічога не піша пра “мяжу яўрэйскай аселасці” і мерапрыемствах царызму, якія стрымлівалі імкненні яўрэяў Беларусі займацца гандлем. М.М. Шаўчэня не звязвае сваё даследаванне з праблемай фарміравання буржуазіі і беларускай нацыі, не параўноўвае ўмовы развіцця гандлю і фарміравання купецтва ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі [54, с. 3–19].

Неабходна звярнуць увагу і на абагульняльныя працы па гістарыяграфіі сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў перыяд позняга феадалізму. Выданне гэтых прац сведчыла аб жаданні даследчыкаў падвесці вынікі і акрэсліць новыя задачы вывучэння складанейшых праблем у айчыннай гістарыяграфіі [17; 19; 24; 35; 36]. Аднак большасць з іх носіць дэкларатыўны характар, а дакладней – бібліяграфічны, ці аналізуюць асобныя пытанні, якія не закранаюць значных тэарэтычных праблем, пакуль яшчэ далёкіх ад іх канчатковага рашэння.

Кампрамісны пункт гледжання на праблему сацыяльна-эканамічнага і палітычнага становішча Беларусі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай выказалі беларускія гісторыкі А. Кіштымаў і Я.К. Анішчанка. Першы з іх даказвае, што Беларусь у тых часы не была аб’ектам каланіяльнай экспансіі з боку Расійскай імперыі [22], а другі аўтар сцвярджае, што праведзеная царскім урадам вернападданніцкая прысяга “... стварыла ідэалагічную падставу для існавання трывалай канцэпцыі аб добраахвотным уз’яднанні Беларусі з Расіяй” [3, с. 35].

Гэтыя высновы не абгрунтаваны фактычным матэрыялам і не адпавядаюць рэчаіснасці. Палітыка Расійскай імперыі канца XVIII – пачатку XIX ст. змянялася ў залежнасці ад працэсаў, якія працякалі не толькі ў Расіі, але і на тэрыторыі Беларусі.

Такім чынам, праблема ролі купецтва і гандлю ў працэсе генезісу буржуазных адносін закраналася ў гістарыяграфіі канца XIX – пачатку XXI ст., але яшчэ не склалася гістарыяграфічная канцэпцыя гэтай праблемы, што з’яўляецца найбольш актуальнай задачай сучаснай гістарычнай навуцы.

Літаратура і крыніцы

1. Адашик, Ф.И. Экономическое развитие белорусского города в XVII – первой половине XIX в. (На материалах г. Витебска) / Ф.И. Адашик. – Минск, 1969.
2. Андреев, П. К итогам дискуссии вокруг книги С.М. Дубровского “К вопросу о сущности «азиатского способа производства», феодализма, крепостничества и торгового капитала” (Проблема торгового капитала в русском историческом процессе) / П. Андреев // Вопросы истории и экономики : сб. ст. – Смоленск, 1932.
3. Анішчанка, Я.К. Беларусь у часы Кацярыны II (1772–1796) / Я.К. Анішчанка. – Мінск : ЗАО Веды, 1998. – 220 с.
4. Атрушкевич, М.М. Законодательные акты о городах второй половины XVIII – первой половины XIX в. и особенности их реализации в Беларуси : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М.М. Атрушкевич. – Минск, 2000.

5. Болбас, М.Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795–1861 гг.) / М.Ф. Болбас. – Минск : Наука и техника, 1966. – 268 с.
6. Вишневский, А.Ф. Внутренняя торговля городов Белоруссии в 30–50-е гг. XIX в. / А.Ф. Вишневский // Вопросы истории. – 1972. – С. 6–8.
7. Вишневский, А.Ф. Ярмарочная торговля городов Белоруссии в период кризиса феодализма (30–50-е гг. XIX в.) / А.Ф. Вишневский // Вопросы истории. – Минск, 1974. – Вып. 1. – С. 27–37.
8. Генезис капитализма в промышленности : сб. ст. / подг. науч. советом по проблеме «Генезис капитализма» ; редкол. : С.Д. Сказкин (отв. ред.) [и др.]. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 430 с.
9. Генезис капитализма в промышленности и в сельском хозяйстве : к 80-летию академика Н.М. Дружинина : сб. ст. / редкол.: С.Д. Сказкин (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1965. – 459 с.
10. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / рэдкал. : І.М. Ігнаценка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 1 : Першабытны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму / рэдкал. : К.І. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.]. – 1972. – 632 с.
11. Грицкевич, А. Слуцк. Ист.-экон. очерк / А. Грицкевич. – Минск : Беларусь, 1970. – 112 с.
12. Грицкевич, А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. / А.П. Грицкевич. – Минск : Наука и техника, 1985. – 248 с.
13. Доўнар-Запольскі, М.В. Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XVI–XVIII стагоддзях / М.В. Доўнар-Запольскі // Гістарычна-археалёгічны зборнік. – Менск, 1927. – № 1. – С. 1–66.
14. Дубровский, С.М. К вопросу о сущности «азиатского способа производства», феодализма, крепостничества и торгового капитала / С.М. Дубровский. – М., 1929.
15. Дубровський, В. Перша фабрика на Україні: Слобідська Глушківська мануфактура (1719–1729 рр.) / В. Дубровський. – Харків, 1930.
16. Игнатенко, А.П. Введение в историю БССР: периодизация, источники, историография / А.П. Игнатенко. – Минск : Высшая школа, 1965. – 48 с.
17. Иоффе, Э.Г. Учебно-методическое пособие к курсу «Историография истории СССР» / Э.Г. Иоффе ; Мин. гос. пед. ин-т им. А.М. Горького. – Минск, 1986. – 106 с.
18. К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.) : сб. ст. – М., 1958.
19. Касовіч, В.Ф. Гістарыяграфія і крыніцы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. / В.Ф. Касовіч, А.М. Люты. – Мінск : БДПУ, 1996.
20. Кафенгауз, Б.Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма / Б.Б. Кафенгауз // Вопросы генезиса капитализма в России : сб. ст. / Ленинград, 1960.

21. Кернажыцкі, К. Гаспадарка старостваў на Беларусі і эканамічны стан іх насельніцтва ў другой палавіне XVIII ст. / К. Кернажыцкі // Запіскі аддз. гуманіт. навук : Працы класа гісторыі. – Мінск, 1928. – Т. 2.
22. Кіштымаў, А. Аб характары становішча Беларусі ў складзе Расійскай імперыі / А. Кіштымаў // Настаўніцкая газета. – 1996. – 10 лют. – С. 3.
23. Ключевский, В.О. Сочинения : в 8 т. / В.О. Ключевский. – М. : Госполитиздат, 1956–1959. – Т. 4 : Курс русской истории. – 1958. – 422 с.
24. Копыцкий, З.Ю. Историография БССР: Эпоха феодализма : учеб. пособие для студентов ист. фак. / З.Ю. Копыцкий, В.В. Чепко ; под ред. Я.Н. Мараш. – Минск : Университетское, 1986. – 175 с.
25. Коялович, М.О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен / М.О. Коялович. – СПб., 1873.
26. Коялович, М.О. Лекции по истории Западной России / М.О. Коялович. – М., 1864.
27. Ластоўскі, В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В.Ю. Ластоўскі. – Вільня, 1910.
28. Ленин, В.И. Полное собрание сочинений : в 50 т. / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1979–1983. – Т. 1 : 1893–1894. – 662 с.
29. Люты, А.М. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX стагоддзя / А.М. Люты. – Мінск : БДПУ, 2004. – 320 с.
30. Лютый, А.М. Источники пополнения городского населения Белоруссии в конце XVIII – 30-е годы XIX в. / А.М. Лютый // Вопросы истории. – Минск, 1981. – С. 48–58.
31. Лютый, А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / А.М. Лютый ; под ред. В.В. Чепко. – Минск : Наука и техника, 1987. – 179 с.
32. Лященко, П.И. История народного хозяйства / П.И. Лященко. – М., 1950. – Т. 1–2.
33. Мерзляк, В.И. Внутренняя торговля Беларуси конца XVIII – первой трети XIX в. : метод. пособие к спецкурсу по истории БССР / В.И. Мерзляк. – Минск, 1991.
34. Милюков, П.Н. Очерки по истории русской культуры: население, экономический, государственный и сословный строй / П.Н. Милюков. – 6-е изд. – СПб. : Типография М.А. Александрова, 1909. – 316 с.
35. Михнюк, В.Н. Историческая наука Белорусской ССР в 80-е годы / В.Н. Михнюк, П.Т. Петриков. – Минск : Наука и техника, 1987. – 120 с.
36. Михнюк, В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919–1941 гг.) / В.Н. Михнюк ; под ред. П.Т. Петрикова. – Минск : Наука и техника, 1985. – 284 с.
37. Мялешка, В.І. Да пытання аб зараджэнні капіталістычных адносін у гарадской дробнай прамысловасці Беларусі першай паловы XVIII ст. (На матэрыялах г. Магілёва) / В.І. Мялешка // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1959. – № 2. – С. 90–91.

38. Очерки экономической истории первой половины XIX века. – М., 1959.
39. Пичета, В.И. История сельского хозяйства и земледелия в Белоруссии (до конца XVI в.) / В.И. Пичета. – Минск, 1927. – Ч. 1.
40. Покровский, М.Н. Избранные произведения : в 4 кн. / М.Н. Покровский ; под общ. ред. акад. М.Н. Тихомирова. – М. : Мысль, 1966–1967. – Кн. 1 : Русская история с древнейших времен. – 1966. – 725 с.
41. Покровский, М.Н. Избранные произведения : в 4 кн. / М.Н. Покровский ; под общ. ред. акад. М.Н. Тихомирова. – М. : Мысль, 1966–1967. – Кн. 2 : Русская история с древнейших времен. – 1966. – 664 с.
42. Покровский, М.Н. Избранные произведения : в 4 кн. / М.Н. Покровский ; под общ. ред. акад. М.Н. Тихомирова. – М. : Мысль, 1966–1967. – Кн. 3 : Русская история с древнейших времен. – 1967.
43. Покровский, М.Н. Очерки русского революционного движения в XIX и XX вв. : лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимою 1923–24 гг. / М.Н. Покровский. – М. : Изд-во “Красная новь”, 1924. – 232 с.
44. Против механических тенденций в исторической науке : Дискуссия в ИКП. – М., 1930.
45. Рындзюнский, П.Г. Городское гражданство дореформенной России / П.Г. Рындзюнский. – М., 1958.
46. Соркіна, І.В. Роля мястэчак у сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. : дыс. ... канд. гіст. навук / І.В. Соркіна. – Мінск, 1998.
47. Спорные вопросы методологии истории. – Харьков, 1930.
48. Туган-Барановский, М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем / М.И. Туган-Барановский. – 7-е изд. – М. : Соцэкгиз, 1938. – Т. 1 : Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 460 с.
49. Турчинович, О.В. Обзор истории Белоруссии с древнейших времен. – СПб., 1857.
50. Хромов, П.А. Очерки экономики феодализма в России / П.А. Хромов. – М., 1957.
51. Хромов, П.А. Экономическое развитие России в XIX–XX вв. 1800–1917 / П.А. Хромов. – М. : Тип. «Красный пролетарий», 1950. – 552 с.
52. Чепко, В.В. Города Белоруссии в первой половине XIX века : Экономическое развитие / В.В. Чепко. – Минск : Изд-во БГУ, 1981. – 144 с.
53. Чистозвонов, А.Н. Хроника работы секции “Генезис капитализма” научного совета по изучению закономерностей перехода от одной социально-экономической формации к другой / А.Н. Чистозвонов // Генезис капитализма в промышленности и в сельском хозяйстве : сб. ст. / редкол.: С.Д. Сказкин (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1965. – 459 с.
54. Шаўчэня, М.М. Развіццё гандлю ў Беларусі (канец XVIII – першая трэць XIX ст.) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / М.М. Шаўчэня; Ін-т гісторыі НАНБ. – Мінск, 2003. – 21 с.

55. Швед, В.В. Торговля Белоруссии в период кризиса феодально-крепостнических отношений (30–50-е гг. XIX в.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.В. Швед. – Минск, 1984.

56. Шульга, И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. / И.Г. Шульга // Вопросы генезиса капитализма в России : сб. ст. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1960. – С. 157–169.

Яковцевский, В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России / В.Н. Яковцевский. – М., 1953.

РЕГЮВИТОРИИ